

דן סואן ארץ עברה וזעם: שסעים וזהות בחברה הישראלית
קריית ביאליק: אה, בסיוע מכללת סמינר הקיבוצים. 2003. 427 עמודים.

שלומי רוניק*

רב־תרבותיות היא האיום הגדול על שרידותה של החברה הישראלית. כך אפשר להסיק מספרו של דן סואן, העוסק בקשר בין זהות לבין שסעים בחברה הישראלית. המחבר טוען כי בחברה רב־תרבותית טמון מראש זרע פורענות פוטנציאלי בכל הנוגע לגיבוש הזהות הלאומית שלה וללכידותה החברתית. על־פי סואן, והיות שונות פירושן גם מטרות שונות, ערכים שונים וכללי פעולה שונים, שנגזרים מהם יעדי פעולה שונים וסמלי הזהות המתחרים בזהות הלאומית. הלגיטימציה שניתנה לרב־תרבותיות הייתה אחד הגורמים שהביאו למשבר זהות חמור בחברה הישראלית: לכן אין בנמצא זהות ישראלית אחת ואין אתוס ישראלי אחיד ומשותף המחבר בין הישראלים. המגמות הצנטריפוגליות נחלשות, ואילו המגמות הצנטריפטליות מתחזקות. היסודות המפרקים חזקים מאי־פעם. החברה הישראלית היא חברה שבטית שיש בה כתריסר שבטים, ואלה אינם יכולים להסכים על מהותה של הישראליות. סואן מצטט את ארנון סופר וטוען שיותר ממחצית אורחיה ותושביה של המדינה אינם חשים הזהות עם סמליה של מדינת ישראל (כדוגמת הדגל וההמנון, חגי ישראל וימי הזיכרון שלה), אינם רואים בעברית את שפת המדינה, אינם דוברים אותה ואינם מנסים לרוכשה, אינם חשים שותפים להיסטוריה היהודית ולגורל היהודי בהקשרו הישראלי, אינם משרתים בצה"ל, אינם מהווים חלק מההוויה הישראלית־יהודית־ציונית ואינם רוצים להיות חלק ממנה (ע' 16).

סואן טוען שהזהות הישראלית היא בסופו של דבר מעשה מרכבה של ארבעה מרכיבים מרכזיים לפחות: המרכיב הלאומי, המרכיב העדתי, המרכיב הדתי והמרכיב הפוליטי־אידאולוגי. לדבריו, "ישראל של שנות האלפיים שסועה לאורך כל צירי המרכיבים הללו. לא זו בלבד, השסעים שבתוך כל מרכיב מן המרכיבים הללו חוברים אלה לאלה ומצטרפים לכלל 'קוביה הונגרית' רבת צירופים. חלק מן הצירופים הללו מגיעים לרמה כזו של בידול זהויות, שיש בה לאיים על זהויות אחרות בהוצאה אל מחוץ למחנה הזהות הישראלית" (ע' 17). הסכנה הרובצת לפתחה של החברה הישראלית היא סדרה של סכסוכים פנימיים בעלי פוטנציאל הרסני מבחינה קיומית, כלומר אנומיה. חברה במצב של אנומיה, מסביר המחבר, אשר מרבה להסתמך על סוציולוגים כמו מרטון, פרסונס, קולמן וסמלסר, היא חברה מתפוררת, שסיכויי הישרדותה קטנים, אלא אם תדע לחדש את הסולידריות ואת תחושת הזהות המשותפת, תשכיל להניע את חבריה לאמץ ערכים דומים ולמסד דרכים לוויסות קונפליקטים. כיצד? כנראה באמצעות "צו פיוס".

לפני זמן־מה מלאה הארץ בשלטים ובתשדירים בטלוויזיה וברדיו אשר עסקו ב"צו פיוס" בין מרכיביה השונים של החברה הישראלית. נראו שם אנשי־שם דתיים מתפייסים עם עמיתיהם החילוניים, חרדים עם ערבים, אנשי ימין עם שמאל ומזרחיים עם מערביים, וכולם הדגישו שלמרות הוויכוחים וחילוקי הדעות הם שותפים לזהות ישראלית משותפת ולנורמות משותפות לניהול הוויכוח הציבורי. הדימוי הגרפי שהשתמשו בו במסע הפרסום

* אוניברסיטת בר־אילן

היה "קובייה הונגרית", שכאשר כל צירופיה מוצבים נכונה היא יוצרת מגן-דוד כסמל להסכמיות ולזהות הישראלית. מבחינות רבות, הספר שלפנינו יכול להוות את ההמשגה הסוציולוגית למסע הפרסום של "צו הפיוס". ההיגיון של מסע הפרסום ושל הספר הוא ההיגיון הפונקציונליסטי, ודימוי "הקובייה ההונגרית" מדגים אותו היטב.

על-פי היגיון זה, התקיימה פעם מערכת אחדותית, המשולה לרקמה, עד שתהליך סוציו-היסטורי מסוים פרם את הרקמה ויצר בה שסעים, המפרים את האיזון במערכת או בקובייה. אם רק נסובב קצת את חלקי המערכת שסעו, נוכל להחזיר את האיזון למערכת, השסעים יתאחו ואי-הסדר הנוכחי ייעלם. המערכת תשוב לתפקד, יוגדרו גבולות ברורים לקולקטיב, ייקבעו כללים משותפים לפעולה וייווצרו סולידריות חברתית מחודשת, זהות קולקטיבית וזהות לאומית. בקיצור, יוקם מחדש מרכז אחד וייווצר קונצנזוס סביב הסינתזה הציונית המקורית: מדינה יהודית לאומית, מודרנית, חילונית, מערבית ודמוקרטית.

לא במקרה רגישה האוזן לדמיון בין "צו פיוס" ל"צו גיוס". יש לזכור של"קובייה ההונגרית" יש רק פתרון אפשרי אחד! המחבר, כמו יוצריו של מסע הפרסום, יודעים כנראה בוודאות מהו אותו אתוס ישראלי שיש לכוננו, ואשר בלעדיו ימשיכו הישראלים לפצל את עצמם למוות. אל האתוס והקונצנזוס האבוד הזה עורג המחבר.

ספרו של סואן משופע בערגה רבה ובגעגועים לישראל הישנה והטובה, לארץ ישראל היפה של פעם. סואן מתגעגע לחברה הסולידרית ולקונצנזוס הציוני שאפיין, לדבריו, את החברה היישובית ואת החברה הישראלית בעבר. החברה הישראלית, מצטט סואן את עמוס עוז, עומדת בסכנה של "שכחת התכלית", שהיא במידה רבה פועל יוצא מן העובדה שהחברה הישראלית היא חברה הטרוגנית מבחינה חברתית. את תמצית גישתו של סואן מבטאת מובאה מנתן נח: "הקללה הרומנטית: לחיות עד תום את עלבונה של המציאות עם איזה דגם-על בלתי קיים" (ע' 11).

סואן נמנה עם הדור שילדותו עברה עליו בתקופת ההתיישבות, דור אשר (כמו דורות מאוחרים יותר) חווה אירועים וחוויות בעלי ממד היסטורי, שעיצבו כנראה את השקפתו הפוליטית והחברתית. סואן משתף את הקוראים בכמה חוויות מילדותו, הקשורות במאבקים בערבים ובבריטים ובתרומת היישוב הוותיק לקליטת העלייה, וטוען שאין מדובר בקוריוז ביוגרפי בלבד. סיפורי ילדות אלה מרמזים על המקורות לקונצנזוס החברתי הרחב שהתקיים בתקופת ההתיישבות סביב המאבק בערבים, בבריטים ובקליטת העלייה. החברה היישובית היא הדגם שאליו ראוי לחתור ולחזור, ובעיקר אל הקונצנזוס שאפיין אותה, אל הסינתזה הציונית הקלסית, אל תחושת הזהות המשותפת, אל הלכידות החברתית ואל התחושה שהשלמתה של המהפכה הציונית קרבה והולכת. אם כן, היישוב בראשיתו הוא אותו דגם-על, אותו חזון אוטופי, ואילו המציאות שאנו חיים בה כיום היא עלובה. לפי סואן, "המהפכה הציונית, שחתרה לקוממיות לאומית מצד אחד, ולחברת מופת צודקת ושוויונית מצד שני, השיגה את יעדה הראשון, ונדמה היה שהיא נמצאת כמטחוי קשת גם מהשגת יעדה השני... במקום זאת, נפרם החוט המאחה, נסדק האתוס המשותף ונולד חוסר הסכמה מוחלט לגבי עצם מושג הישראליות" (על מעטפת הספר).

כיצד התרחש תהליך זה? סואן טוען שאין לראות זאת כפרי של משבר אחד, כפועל יוצא מאירוע קטקליסמי זה או אחר, אלא ששבירת ההסכמה הלאומית וחידוד הזהויות השונות הם פרי של תהליך. ראשיתו עוד בחברה האידאולוגית והמהפכנית של תקופת ההתיישבות. כבר אז היו קבוצות שנבדלו זו מזו בשאלות הלאומיות, הסדר החברתי הרצוי,

הדמוקרטיה והדת. אך בכל אלה לא היה כדי לפגוע בתחושת השותפות הבסיסית ובסולידריות הלאומית. האידאולוגיה החלוצית סיפקה מסגרת לזהות הקבוצתית. מסגרת זו התחזקה בשל העובדה שהיישוב היה דמוקרטיה קונסוציונלית, כלומר, דמוקרטיה המבוססת על הכרה בזהויות נפרדות, הכרה במובלעות ובמרכזי משנה, בפשרות ובמיקוח בין העיליות, כאשר המרכז הפוליטי מייצג את הערכים הלאומיים המשותפים לתרבויות המשנה הללו. עם הקמת המדינה החלה "עליית ההמונים ששטפה [כך במקור] את הארץ מייד עם קום המדינה... הועמק התהליך הריבוני... העילית החלוצית הפכה לעילית שלטת... והימצאותו של מיעוט ערבי במדינה החדשה" (ע' 32). המכנה המשותף האידאולוגי והחברתי הלך ונסדק ככל שירד המתח האידאולוגי-מהפכני וככל שנסוגה מגמת "שלילת הגולה" ומורשתה. במקומה עלתה אידאולוגיה נגדית – הרב-תרבותיות, ועמה גברו והלכו המורשות העדתיות. כל אלה הביאו להעמקת השסעים החברתיים, ואלה הוליכו במרוצת הזמן למשבר הזהות, שהתעצם לאחר המפץ הגדול של מלחמת ששת הימים והועמק מאז המהפך של 1977 ועד היום.

עד כאן תמצית הספר. כששקלתי את התרשמותי ואת תגובתי לטיעוניו של סואן נזכרתי בספרו הידוע של תומס קון, המבנה של מהפכות מדעיות, שבו הוא מתאר התמוטטות של פרדיגמה אחת כאשר אין פרדיגמה אחרת שתתפוס את מקומה. במצב נדיר כזה מתקיימות כמה פרדיגמות זו לצד זו, בלי שהן מצליחות לנהל דו-שיח ביניהן. זהו המצב במדעי החברה מאז איבדה הפרדיגמה הפונקציונליסטית את מעמדה ההגמוני לפני שנים רבות. מכיוון שאיני שותף לפרדיגמה הפונקציונליסטית ולהנחות היסוד התאורטיות של סואן, אין כאן מקום לדו-שיח ביקורתי פורה. הכרה זו מתעצמת עוד יותר מכיוון שאיני שותף לאבחנה או לתחית של סואן ביחס למגמות בחברה הישראלית, איני חש געגועים לחברה היישובית, למדיניות כור ההיתוך, או לאידאולוגיה והפרקטיקה של הממלכתיות, ואיני חושב שקיומה של החברה הישראלית נתון בסכנה מן הסיבות שסואן מונה.

אשר למבנה הספר, המחבר אינו מציע דרך חדשה או שונה לבחינת החברה הישראלית, או לבחינת נושאו המרכזי של הספר – הקשר בין השסעים לזהות הישראלית. סואן החליט להסתפק בדיווח מעודכן על מוקדי המתח העיקריים (אם כי לא הבלעדיים) המאיימים על החברה הישראלית מבפנים, ונמנע מניתוח כולל של החברה הישראלית.

אין לספר מבוא וגם אין לו סיכום. הוא כולל ארבעה פרקים, שכל אחד מהם עוסק בשסע שונה: משבר הזהות, הבעיה העדתית, השסע במגזר היהודי על רקע היחס לדת, וסוגיית יחסי הרוב היהודי והמיעוט הערבי (הפרק הטוב יותר לדעתי). לכל פרק יש רשימת מקורות עשירה ונפרדת. סואן נשען על מגוון רחב למדי של מקורות – ספרות מקצועית לצד כרוניקות ומאמרים בעיתונות היומית והעתית, פסקי דין, דוחות של ועדות, מכתבים למערכת וסקרי עמדות רבים. דווקא משום כך בולט מאוד חסרונו של מפתח בסופו של הספר. כמו-כן, אין בספר הערות שוליים, וכתוצאה מכך, הסברים והערות שמקומם בשוליים ממוקמים במרכז, כגון הסברים באשר לזהות החוקרים. לחלקם הוא מעניק ציונים (כגון "מבכירי החוקרים" וכדומה), ובחלק מן המקרים הוא מסתפק בציון מקום עבודתם או תפקידם האקדמי.

הספר הוא סיכום של השיח הציבורי יותר מאשר סיכום השיח הסוציולוגי, ואף-על-פי שהוא מתיימר להיות נייטרלי מבחינה ערכית, הוא טעון לעייפה במטענים אידאולוגיים סמויים. השקפת עולמו אינה מוצגת בבירור, אלא מובלעת ומשוקעת בשפה שהמחבר משתמש בה, ברשימת הסוציולוגים שהוא בוחר לצטט, בבחירת המובאות, במידע שהוא

בוחר להציג לפני הקורא ובצורת הגשתו, כמו למשל השימוש התכוף מדי שהוא עושה בסימני קריאה. הספר הוא דוגמה מובהקת לשימוש בתאוריה הפונקציונליסטית וליישומה. זהו ספר שאפשר למצוא בו רבות מן השגיאות שמנו "הסוציולוגים החדשים" בביקורתם על "הסוציולוגיה הוותיקה".

קהל היעד של ספר זה אינו קהילת הסוציולוגים. הספר מיועד כנראה לסטודנטים ולקוראים המתעניינים בחברה הישראלית, אך אינם מכירים את התאוריה והידע הסוציולוגי. המחבר מניח שהקוראים אינם מכירים מושגים סוציולוגיים בסיסיים, כמו סולידריות, אנומיה, זהות לאומית וכדומה, וכנראה לא שמעו מעולם על ובר או דירקייס. סואן טורח להסביר לקוראים את פשרם של המושגים, ועורך להם היכרות ראשונה עם כמה מאבות הסוציולוגיה.

לפני זמן לא רב תהה פיטר ברגר בקשר לביקורת על הפוליטיזציה היתרה של הסוציולוגיה בת זמננו ושאל - "מה קרה לסוציולוגיה?" (Whatever Happened to Sociology?), מאז כתב בשנות השישים את ספרו הזמנה לפגישה עם הסוציולוגיה כביקורת על הגישה הפונקציונליסטית. מתוך קריאה בספרו של סואן, התשובה הפשוטה היא - מעט מאוד.